Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi 2026, t. 20, z. 3
The Studies into the History of the Book and Book Collections 2026, vol. 20, no. 3
www.bookhistory.uw.edu.pl
https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbkh.2026.997

ARTYKUŁY

Katarzyna Maria Dźwigała
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Warszawa, Polska
k.dzwigala@uksw.edu.pl
0000-0002-8548-3923

Codex graec. fol. 18 ze Staatsbibliothek w Berlinie – badanie paleograficzne i kodykologiczne[1]

The Codex graec. fol. 18 held at the Staatsbibliothek zu Berlin. A palaeographical and codicological study

Abstract: The article presents a palaeographical and codicological analysis of a Greek manuscript held at the Staatsbibliothek zu Berlin with the shelfmark cod. graec. fol. 18. The manuscript primarily contains works attributed to Ephrem the Syrian. A detailed palaeographical analysis reveals similarities to Italo-Greek script. A codicological study is also presented. The study as a whole shows that the manuscript probably dates back to the 13th century and originates from Italy. The article also presents the contents of the book and its connection with the manuscript from the Berlin Collection, cod. graec. fol. 16.

Keywords: Greek manuscripts – Greek palaeography – codicology – the Berlin Collection – Staatsbibliothek zu Berlin – Ephrem the Syrian – the ‘Reggio style’

Słowa kluczowe: rękopisy greckie – paleografia grecka – kodykologia – Kolekcja Berlińska – Staatsbibliothek zu Berlin – Efrem Syryjczyk – styl z Reggio

1 Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego o nr 2023/07/X/HS3/00071 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

© CC BY-NC 4.0

Tematem niniejszego artykułu jest analiza paleograficzna i kodykologiczna greckiego kodeksu o sygnaturze cod. graec. fol. 18, który przechowywany jest w Staatsbibliothek w Berlinie. Należy on do kolekcji greckich rękopisów zgromadzonych przez tę bibliotekę głównie w XIX w.[2] Katalog tej kolekcji opracował w 1897 r. Carl de Boor[3].

Większa część kodeksów greckich pochodzących z dawnej Pruskiej Biblioteki Państwowej[4] od 1947 r. znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej, dokąd trafiły w wyniku ewakuacji zbiorów z Berlina m.in. na Śląsk[5]. Odbyło się to w ramach akcji wywożenia zbiorów z Pruskiej Biblioteki Państwowej rozpoczętej w 1941 r., w związku z którą zapakowane w skrzynie książki, rękopisy i inne cenne materiały przewieziono do miejsc uznanych za bezpieczniejsze niż Berlin (na Wschodzie był to Śląsk). Miejscami ewakuacji na Śląsku był Zamek w Książu oraz opactwo Cystersów w Krzeszowie[6].

Zbiory po II wojnie światowej znalazły się na terenie Polski. Obecnie określa się je mianem Kolekcji Berlińskiej lub „Berlinki". Choć większość greckich manuskryptów z tego zbioru trafiła do Biblioteki Jagiellońskiej, cod. graec. fol. 18 nie znalazł się wśród nich, lecz nadal przechowywany jest w Berlinie. Jest on jednak powiązany z jednym z rękopisów greckich z „Berlinki", które znajdują się w Bibliotece Jagiellońskiej. Chodzi o cod. graec. fol. 16, dlatego postanowiłam zbadać oba te rękopisy, w przeszłości współoprawne[7]. W niniejszym artykule ze względu na obszerność zagadnienia będę analizować szczegółowo wyłącznie cod. graec. fol. 18, wyjaśnię jednak, jaki jest jego związek z kodeksem o numerze 16.

Katalog C. de Boora opisuje szczegółowo cod. graec. fol. 18, jednak badania niemieckiego uczonego opierają się na wiedzy z zakresu paleografii

2 K. Kołakowska, L. Łesyk, *Współczesne badania nad manuskryptami greckimi Krakowa źródłem nowych rezultatów badawczych*, „Roczniki Humanistyczne" 2018, t. 66, z. 3, s. 129.

3 C. de Boor, *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Verzeichniss der griechischen Handschriften, t. 11, Berlin 1897.

4 Nazwa Pruska Biblioteka Państwowa została nadana w 1918 r. Wcześniejsza nazwa to Królewska Biblioteka w Berlinie. Obecnie zaś Staatsbibliothek; por. P. Lechowski, *Sporna Berlinka. Kontrowersje wokół zbiorów byłej Pruskiej Biblioteki Państwowej przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie*, „Biuletyn EBIB" 2008, t. 8 (99), s. 1, [online] https://www.ebib.pl/2008/99/a.php?lechowski [dostęp 31.08.2026].

5 P. Lechowski, *Biblioteka Jagiellońska – historia i współczesność*, „Forum Bibliotek Medycznych" 2013, r. 6, z. 2, s. 401; W. Schochow, *Die Preußische Staatsbibliothek und Polen seit dem Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Die Beziehungen der Berliner Staatsbibliothek nach Polen. Reflexionen zur Zeit – und Bestandsgeschichte*, red. A. Jammers, Wiesbaden 1997, s. 113–114.

6 Tamże, s. 114–118.

7 C. de Boor, dz. cyt., s. 128–129.

i kodykologii sprzed ponad 100 lat[8]. Dlatego też konieczne jest podjęcie nowych badań nad poszczególnymi kodeksami, które uwzględniają nowoczesną wiedzę i narzędzia służące do badania rękopisów średniowiecznych.

Ogólna charakterystyka cod. graec. fol. 18

Jest to kodeks papierowy, zachowany w stanie bardzo dobrym. Zapisany jest atramentem ciemnobrązowym i jasnobrązowym. Przed każdym kolejnym utworem pojawia się ornamentacja w formie winiety nagłówkowej. Układ tekstu jest dwukolumnowy, po 25 linii na każdej stronie. Jedynie karta 141 (doklejona później, co zostanie szerzej omówione poniżej) ma 26 linii po obu stronach. Mimo tej różnicy została jednak zapisana tą samą ręką co pozostała część manuskryptu. Wymiary rękopisu to ok. 30,5 × 22,5 cm. Zawiera on 174 karty. Pierwotnie połączony był z innym kodeksem, cod. graec. fol. 16 (obecnie w Bibliotece Jagiellońskiej), o czym informuje pozostawiona w manuskrypcie odręczna notatka z datą 1866 r. Rękopis zawiera w kilku miejscach glosy, napisane inną ręką niż jego pozostała część, które komentują tekst.

Informacje z katalogu Carla de Boora

Zdaniem de Boora kodeks powstał w XIII w. i przypuszczalnie pochodzi z biblioteki Friedricha W.E. von Knobelsdorffa, pruskiego dyplomaty, który kupował rękopisy w Konstantynopolu. Jego kolekcja trafiła do Biblioteki Berlińskiej w 1822 r.[9]. Carl de Boor odczytał wspomnianą odręczną notatkę i zrelacjonował dokładnie jej treść. Następnie niemiecki uczony przedstawia przeprowadzone przez siebie badanie składek kodeksu oraz jego treści, poprawnie identyfikując zawarte w nim dzieła wraz ze wskazaniem ich wydań drukiem.

Związek z cod. graec. fol. 16 z Biblioteki Jagiellońskiej

Według przedstawionych powyżej informacji cod. graec. fol. 16 początkowo był współoprawny z cod. graec. fol. 18. Cod. graec. fol. 16 to papierowy kodeks składający się ze 139 kart zawierających dzieła Makarego z Egiptu.

8 Por. K. Kołakowska, *Greek Manuscripts from the former Prussian State Library in Berlin: Preservation and Research Problems (selected examples)*, [w:] *Bestände der ehemaligen Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin in der Jagiellonen-Bibliothek: Forschungsstand und – perspektiven*, red. M. Jaglarz, K. Jaśtal, Geschichte – Erinnerung – Politik. Studies in History, Memory and Politics, t. 23, Berlin 2018, s. 53–54.

9 C. de Boor, dz. cyt., s. 14; por. K. Kołakowska, L. Łesyk, dz. cyt., s. 128.

Zdaniem C. de Boora rękopis ten pochodzi z XIII–XIV w.[10], został jednak również zapisany atramentem ciemnobrązowym i jasnobrązowym. Charakterystyka paleograficzna nie wyjaśnia jednak, dlaczego cod. graec. fol. 16 oraz cod. graec. fol. 18 stanowiły jeden kodeks. Są to dwa różne rękopisy, powstałe w innym czasie. Prawdopodobnie zostały ze sobą połączone ze względu na to, że obydwa zawierają dzieła patrystyczne poświęcone duchowości chrześcijańskiej.

Zawartość rękopisu

Z wyjątkiem kart 132–140 wszystkie pozostałe karty cod. graec. fol. 18 zawierają dzieła przypisywane Efremowi Syryjczykowi w wersji greckiej. Ponieważ w przypadku wielu przypisywanych mu utworów greckich autorstwo jest wątpliwe, obecnie określa się autora tych tekstów raczej jako Ephraem Syrus Graecus lub Ephraem Graecus, uznając, że był to w rzeczywistości inny autor piszący po grecku[11]. To, kim mógł on być oraz ile spośród greckich dzieł przypisywanych Efremowi Syryjczykowi było faktycznie tłumaczeniami z języka syriackiego, a ile z nich powstało w oryginale po grecku, jest osobnym, niezwykle złożonym zagadnieniem.

Warto wspomnieć, że Efrem Syryjczyk to drugi po Janie Chryzostomie autor patrystyczny, któremu przypisywana jest tak ogromna liczba utworów. Ponieważ cod. graec. fol. 18 zawiera inne lekcje tekstów niż te w istniejącym wydaniu Assemaniego[12], rękopis ten powinien zostać uwzględniony, gdyby powstawało nowsze wydanie utworów przypisywanych Efremowi Syryjczykowi.

Identyfikacja utworów znajdujących się na poszczególnych kartach kodeksu została przedstawiona w formie tabeli wraz z podaniem miejsca tekstu w istniejącym wydaniu drukiem. Tabela pokrywa się z wykazem sporządzonym wcześniej przez C. de Boora, jest jednak bardziej szczegółowa.

10 C. de Boor, dz. cyt., s. 128.

11 Por. S. Brock, *Ephrem Syrus Graecus*, [w:] *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, red. O. Nicholson, Oxford 2018, s. 544; D.G.K. Taylor, *St. Ephraim's Influence on the Greeks*, „Hugoye: Journal of Syriac Studies" 1998, t. 1, nr 2, s. 185–196; A. Palmer, *Ephrem of Nisibis*, [w:] *The Wiley Blackwell Companion to Patristics*, ed. K. Parry, Chichester 2015, s. 136; D. Hemmerdinger-Iliadou, *Éphrem Grec*, [w:] *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique: doctrine et histoire*, red. M. Viller, F. Cavallera, J. de Guibert, t. 4, Paris 1960, s. 800–815.

12 *Toy en agiois patros emon Ephraim toy Syroy ta eyriskomena panta = Sancti patris nostri Ephraem Syri Opera omnia: quae exstant Graece, Syriace, Latine, in sex tomos distributa: ad Mss. Codices Vaticanos aliosque castigata, multis aucta, nova interpretatione, praesationibus, notis variantibus Lectionibus illustrata: tomus primus graece, et latine*, ed. J. Assemani, Romae 1732–1746.

Zawartość rękopisu

Numery kart	Dzieło
173r–174v oraz 1r–2v	*Sermo alius compunctorius* CPG 3918[13] Assemani, t. I, s. 161ff.
2v–7r	*De compunctione* CPG 3916 Assemani, t. I, s. 154ff.
7r–11r	*Sermo in patres defunctos* Assemani, t I, s. 172ff. CPG 3921
11r–14v	*Quod non oporteat ridere et extolli, sed plangere potius et nos ipsos deflere* Assemani, t. I, s. 254ff. CPG 3933
14v–25v	*De patientia et de consummatione huius saeculi, ac de secundo aduentu...* Assemani, t. III, s. 93ff. CPG 4007
26r–29r	*De paenitentia et patientia* Assemani, t. III, s. 83ff. CPG 4005
29r–39r	*Sermo compunctorius* Assemani, t. I, s. 28ff. CPG 3908
39r–44v	*De paenitentia* Assemani, t. I, s. 148ff. CPG 3915
44v–47r	*De paenitentia* Assemani, t. III, s. 79ff. CPG 4003
47r–48v	*Ode optime fluens, in eos qui cotidie peccant...* Assemani, t. III, s. 31ff. CPG 3990
48v–53v	*Precationes e sacris scripturis collectae. Precatio quinta* Assemani, t. III, s. 512f. CPG 4078(5)

13 Numery dzieł autora określanego jako Ephraem Graecus w *Clavis Patrum Graecorum*, t. 2, red. M. Geerard, Turnhout 1974.

Numery kart	Dzieło
53v–63r	*De morbo linguae et pravis affectibus* Assemani, t. II, s. 279ff. CPG 3950
63v–66v	*De passionibus animi* Assemani, t. I, s. 144ff. CPG 3914
66v–71v	*Hypomnesticon, sive epistula* Assemani, t. I, s. 188ff. CPG 3927
71v–73r, kolumna II do linii 6	*Sermo paraeneticus* Assemani, t. I, s. 166ff. CPG 3919
73r, kolumna II, od linii 7 – 78r	*De virginitate* Assemani, t. III, s. 74ff. CPG 4002
78r–82r	*De divina gratia* Assemani, t. III, s. 42ff. CPG 3994
82r–94v	*De perfectione monachi* Assemani, t. II, s. 411ff. CPG 3971
94v–96v	*De beatitudinibus atque infelicitatibus* Assemani, t. II, s. 334 CPG 3960
96v–101v	*Beatitudines aliae, capita viginti* Assemani, t. I, s. 292 ff. CPG 3935(2)
101v–110r	*Adhortatio ad fratres* Assemani, t. III, s. 205ff. CPG 4018
110v–131r	*Capita centum. Quomodo quis humilitatem sibi comparet* Assemani, t. I, s. 299ff. CPG 3936
132–140v	*Patrologia Graeca*, tom 100, kol. 1215ff.
141	*Sermo asceticus* Assemani, t. I, s. 41ff. CPG 3909
142r–163v	Na dole karty 163v tekst urywa się. *Sermo asceticus* Assemani, t. I, s. 41ff. CPG 3909

Numery kart	Dzieło
164r–165r	*Confessio seu precatio ad Deum* Assemani, t. I, s. 200Bff. CPG 3929
165r–168v	Na dole karty 168v tekst urywa się. *Ad correctionem eorum qui uitiose uiuunt et honores appetunt* Assemani, t. I, s. 111ff.-115B CPG 3912
169r–170r	*Adhortatio sive catechesis ad monachos* Assemani, t. II, s. 375Fff. CPG 3968
170r–173r	*Sermo compunctorius* Assemani, t. I, s. 158ff. CPG 3917

Tekst na karcie 1r jest kontynuacją wcześniejszego tekstu, co wskazuje na to, że w cod. graec. fol. 18 doszło do zaburzenia pierwotnej struktury składek. Utwór umieszczony na karcie 1r i na kolejnych w wydaniu Assemaniego zaczyna się na s. 164[14]. W rzeczywistości, jak zauważa już C. de Boor, karta 1 zawiera ciąg dalszy tekstu, który urywa się na 174v. Na tej podstawie można stwierdzić, że rękopis został ponownie zszyty w innej niż pierwotna kolejności. Początkowo więc zaczynał się on od karty 142 (141 została doklejona przed nią z innego kodeksu). Następnie dopiero po karcie 174 powinny występować te karty, które obecnie są na początku, aż do karty 140.

Pozostaje jeszcze kwestia tego, co znajduje się na kartach 132–140. Jak informuje sam tekst rękopisu, od początku karty 132r ma to być dzieło Focjusza (Φωτίου, παραίνεσις). W rzeczywistości jest to tekst Christofora, patriarchy Aleksandrii, żyjącego w IX w. Tekst ten wydrukowany został w edycji *Patrologia Graeca*[15].

Analiza zawartości manuskryptu pokazuje, że w dwóch miejscach tekst urywa się nagle, w środku zdania: na dole karty 163v oraz 168v. Oznacza to, że pierwotnie kart w tym rękopisie było więcej, jednak nie zachowały się. Również badanie składek pokazało, że po karcie 142 składki są niekompletne, a także jest wiele kart doklejonych, nienależących do żadnej składki. Nie jest więc możliwe stwierdzenie, jak duża liczba kart nie zachowała się.

14 Tamże, t. 1, s. 164.

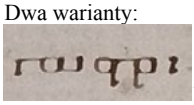
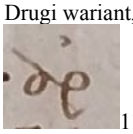
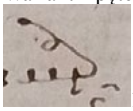
15 Tom 100, kol. 1215ff.

Charakterystyka paleograficzna

Cod. graec. fol. 18 zapisany jest równym, starannym pismem. Litery nie są stłoczone i leżą w równych odległościach od siebie. Mają one podobną wielkość, jak gdyby były wpisane w kwadraty, z wyjątkiem pojawiających się w niektórych miejscach liter uncjalnych oraz liter minuskułowych, których górna lub dolna część wystaje poza linię liter, jak delta, mi czy lambda. Litery mają kształt lekko prostokątny[16]. Występują liczne ligatury. Akcenty i przydechy występują zawsze, abrewiacje zaś są rzadkie. W tekście sporadycznie występują znaki diakrytyczne w postaci tremy (dwie kropeczki), umieszczanej niekiedy nad literą ι lub rzadziej nad literą ε.

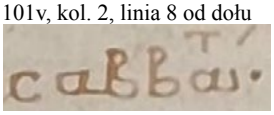
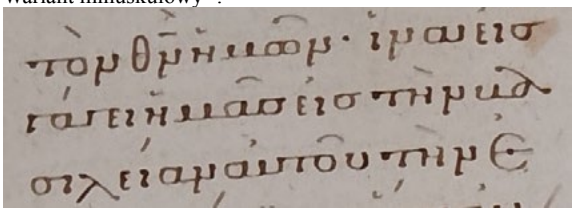
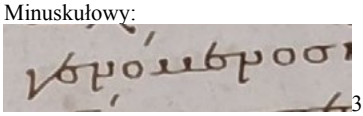
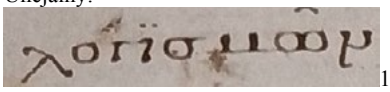
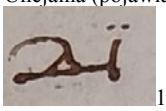
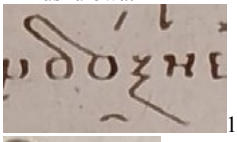
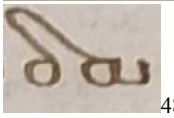
Celem analizy paleograficznej cod. graec. fol. 18 miało być przede wszystkim ustalenie, do jakiego stylu jest zbliżony i z jakiego okresu pochodzi. Dlatego też przeanalizowałam każdą literę alfabetu greckiego, uwzględniając różne warianty tej samej litery, a także ligatury. Zestawienie wszystkich liter i ligatur umieszczone zostało w poniższej tabeli, gdzie pojawiają się również zdjęcia liter lub ligatur w rękopisie, niekiedy wraz z ich otoczeniem:

Charakterystyka paleograficzna

Litera/ligatura	**Cod. graec. fol. 18**
Alfa	Dwa warianty: 1r, kolumna 1, linia 1 Drugi wariant, znacznie rzadszy: 11r, kol. 2, linia 8 od dołu Wariant z pętelką ponad linią pisma[17]: 1r, kol. 1, linia 1: μαρ...

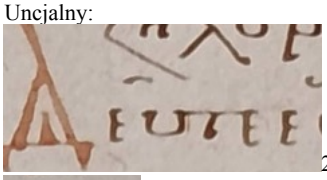
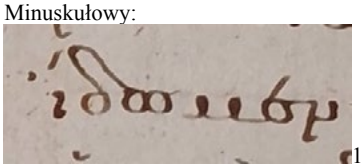
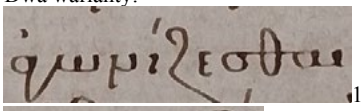
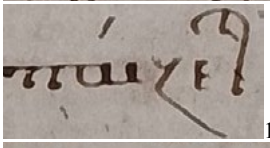
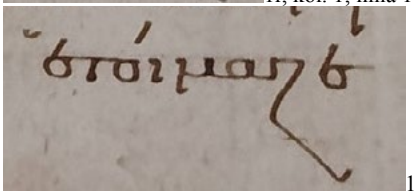
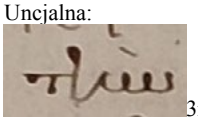
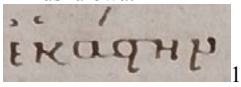
16 Jest to cecha wspólna z pierwszym stylem z Otranto z końca XI i XII w., w którym to stylu litery mają prostokątny kształt, zob. A. Jacob, *Les écritures de Terre d›Otrante*, [w:] *La Paléographie grecque et byzantine (Colloque international du CNRS, Paris, 21–25 octobre 1974)*, Colloques Internationaux du C.N.R.S. 559, Paris 1977, s. 269.

17 Takie samo αρ scharakteryzowane zostało przez G. Parpulova jako charakterystyczne dla „minuskuły typograficznej", G. Parpulov, *A Twelfth-Century Style of Greek Calligraphy*, [w:] *Le livre manuscrit grec: écritures, matériaux, histoire. Actes du IXe Colloque international de Paléographie grecque, Paris, 10–15 septembre 2018*, éd. par M. Cronier, B. Mondrain, Paris 2020, s. 181.

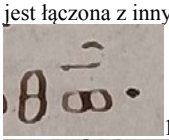
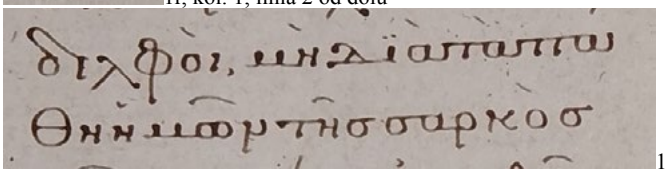
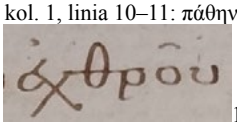
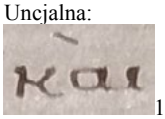
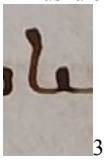
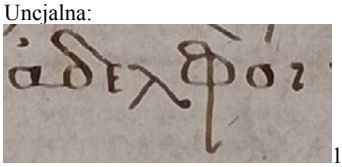
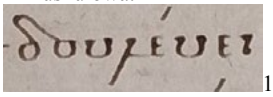
Litera/ligatura	Cod. graec. fol. 18
Beta	Wariant uncjalny pojawia się bardzo rzadko i przeważnie w nazwach własnych lub słowach pochodzenia obcego, zwłaszcza biblijnych: 101v, kol. 2, linia 8 od dołu Wariant minuskułowy[18]: 2v, kol. 1, linia 2–3: βα-σιλείαν
Gamma	Dwa warianty: Minuskułowy: 39r, kol. 2, linia 6 Uncjalny: 1r, kol. 1, linia 5
Delta	Uncjalna (pojawia się sporadycznie)[19]: 1v, kol. 1, linia 4 Minuskułowa: 10r, kol. 1, linia 7 48v, kol. 2, linia 8

18 O tym wariancie litery beta por. P. Canart, J. Leroy, *Les manuscrits en style de Reggio. Étude paléographique et codicologique*, [w:] *La Paléographie grecque et byzantine (Colloque international du CNRS, Paris, 21–25 octobre 1974)*, Colloques Internationaux du C.N.R.S. 559, Paris 1977, s. 244–245.

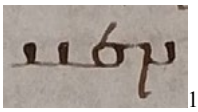
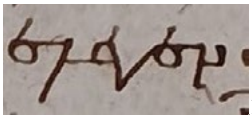
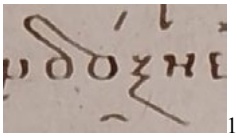
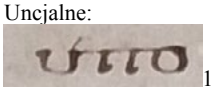
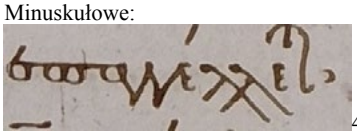
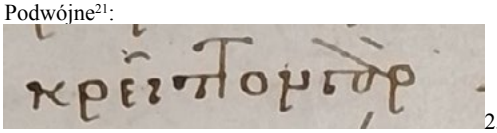
19 Delta uncjalna z zaokrągloną górną pętelką jest uznawana za charakterystyczną cechę stylu italogreckiego określanego jako „Skylitzes Minuscule", por. [online] https://spotlight.vatlib.it/greek-

Litera/ligatura	Cod. graec. fol. 18
Epsilon	Trzy warianty: Uncjalny: 2r, kol. 2, linia 9 2v, kol. 1, 1 linia od dołu Minuskułowy: 10r, kol. 2, linia 10
Dzeta	Dwa warianty: 1r, kol. 2, linia 2 od dołu 1r, kol. 1, linia 1 od dołu 15r, kol. 2, 1 linia od dołu
Eta	Dwa warianty: Uncjalna: 3r, kol. 2, linia 2 od dołu Minuskułowa: 1r, kol. 1, linia 10

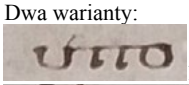
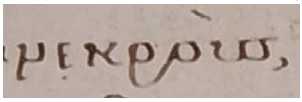
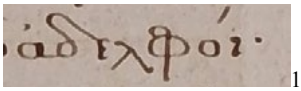
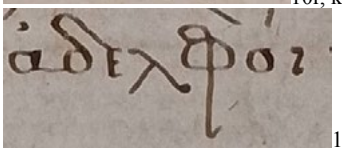
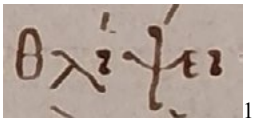
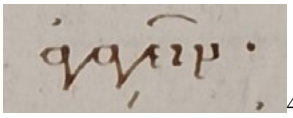
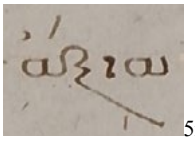
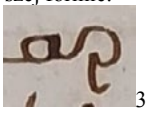
-paleography/feature/6-italo-greek-scripts-tenth-twelfth-centuries [dostęp 29.06.2026]. Delta o takim kształcie pojawia się jednak również w innych stylach na przykład we wspomnianej „minuskule typograficznej", por. Parpulov, dz. cyt., s. 181.

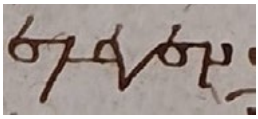
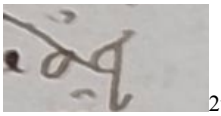
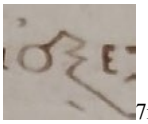
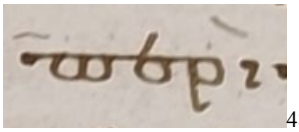
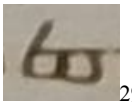
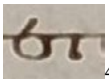
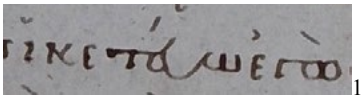
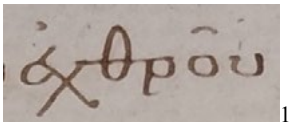
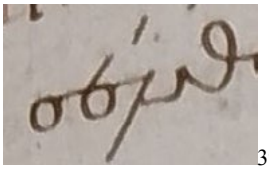
Litera/ligatura	Cod. graec. fol. 18
Theta	Ma kształt owalny lub okrągły, bez dodatkowych poziomych lasek, chyba że jest łączona z innymi literami. 1r, kol. 1, linia 2 od dołu 1v, kol. 1, linia 10–11: πάθην[20] 1v, kol. 2, linia 1
Iota	Standardowa
Kappa	Dwa warianty: Uncjalna: 1r, kol. 2, linia 4 Minuskułowa: 39 r, kol. 2, linia 1 od dołu
Lambda	Dwa warianty: Uncjalna: 1r, kol. 2, linia 1 od dołu Minuskułowa: 1r, kol. 1, linia 2

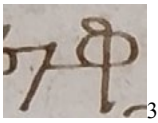
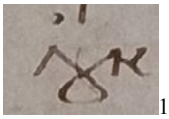
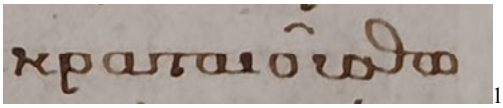
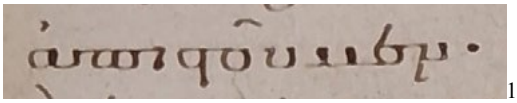
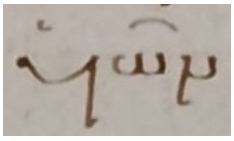
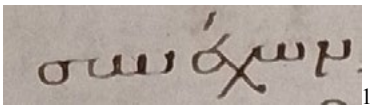
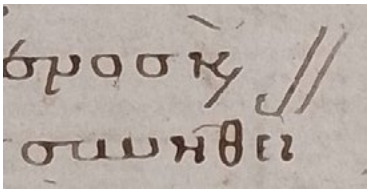
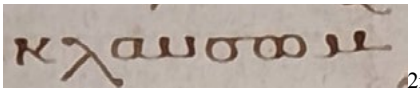
20 Por. tamże, s. 182.

Litera/ligatura	Cod. graec. fol. 18
Mi	 1r, kol. 2, linia 1 od dołu
Ni	 140v, kol. 1, linia 4 od dołu
Ksi	 10r, kol. 1, linia 7
Omikron	Standardowe
Pi	Dwa warianty: Uncjalne: 1r, kol. 2, linia 1 Minuskułowe: 40v, kol. 1, linia 3 od dołu
Ro	Standardowe
Sigma	Standardowa Inny wariant, bardzo rzadki: 101v, kol. 2, linia 9
Tau	Niskie: 40v, kol. 1, linia 13 Podwójne[21]: 25v, kol. 1., linia 15

21 Takie samo podwójne τ występuje w rękopisie Vat. 668 datowanym na 1305/1306 r., por. H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600*, Teil 3: *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*, t. b: *Paläographische Charakteristika*, Wien 1997, nr 482, s. 176; inny przykład takiego samego podwójnego τ to kodeks Vat. 1072 datowany na 1301 r., por. tamże, nr 203, s. 74.

Litera/ligatura	Cod. graec. fol. 18
Ypsilon: υπ υσ	Dwa warianty: 1r, kol. 2, linia 1 1v, kol. 2, linia 2 od dołu 10r, kol. 1, linia 9
Phi	 10r, kol. 1 1r, kol. 2, linia 1 od dołu
Chi	 10r, kol. 2, linia 6
Psi	 10r, kol. 2, linia 8
Omega	 1r, kol. 1, linia 5
αγ	 4r, kol. 2, linia 4 od dołu
αξ	 5r, kol. 1, linia 1 od dołu
αρ	Nie jest częste – zwykle pojawia się standardowe ρ, niekiedy jednak w poniższej formie: 39r, kol. 2, linia 11

Litera/ligatura	Cod. graec. fol. 18
εγ	 140v, kol. 1, linia 4 od dołu
ει	 2v, kol. 1, linia 11
εξ	 7r, kol. 1, linia 1
ερ	 48v, kol. 2, linia 9
εσ	 29r, kol. 2, linia 5 od dołu
ετ	 4r, kol. 2, linia 1 od dołu
ευ	 10v, kol. 1, linia 2 od dołu
εχ	 1v, kol. 2, linia 1
λθ	 39 r, kol. 1, linia 3
λλ	140v, kol. 2

Litera/ligatura	Cod. graec. fol. 18
λφ	 39r, kol. 1, linia 12
ου	 1r, kol. 1, linia 3 od dołu
σθ	 15r, kol. 2, 3 linia od dołu
στ	 10r, kol. 1
υι	 7r, kol. 2, 1 linia od dołu
υν	 1r, kol. 1, linia 4
Abrewiacja καί	 1r, kol. 1, linia 7 od dołu
Skrócenie końcówki	 συνηθεί(ας), 1r, kol. 1, linia 14 od góry – skrócona jest końcówka
Skrócenie końcówki	 2r, kol. 1, linia 6: κλαύσωμεν

Przykład transkrypcji tekstu

Transkrypcja początku utworu zaczynającego się na karcie 2v:

τοῦ αὐτοῦ λόγος περὶ
κατανύξεως, εὐ(λ)ό(γου) π(άτ)ερ(ος)[22].
Δωτὴρ τῶν ἀγαθῶν
καὶ πηγὴ ἰαμάτω(ν)·
Ὁ θησαυρὸς καὶ οἱ
κτεὶρμων· καὶ ἀγα-
θὸς καὶ εὔσπλαγχνος·
ὁ δωρούμενος ἀεὶ ἀγα
θὰ τοῖς ζητοῦσιν· ἐ

Charakterystyka kodykologiczna

Materiał

Omawiany kodeks powstał na papierze złożonym in folio: każdy arkusz tworzy dwie karty. Papier używany był do tworzenia ksiąg w języku greckim od przełomu VIII i IX w., jednak upowszechnia się dopiero w XIII w.[23] Na podstawie badania materiału niekiedy da się ustalić jego pochodzenie, które może wskazywać na czas i miejsce powstania konkretnego rękopisu. Istotną wskazówką są filigrany, jednak w cod. graec. fol. 18 nie udało się ich zaobserwować.

W cod. graec. fol. 18 widoczne są kresy oraz żeberka, które stanowią pozostałości po procesie produkcji papieru w średniowieczu[24]. Żeberka ułożone są poziomo (co wynika ze wspomnianego złożenia arkusza papieru in folio). Liczba 20 żeberek zajmuje ok. 60 mm. Na papierze widoczne są również kresy, ich ułożenie jest jednak mało regularne: każda karta zawiera dziewięć kres w nieregularnych odstępach od siebie. Pierwsze trzy kresy od brzegu karty są położone w niedużej odległości od siebie, można więc uznać je za wiązkę po trzy kresy[25]. Następnie pojawia się wiązka po dwie kresy. Kolejne dwie są pojedyncze. Ostatnie dwie kresy, przy wewnętrznej części rękopi-

22 Z takim akcentem to słowo występuje w rękopisie.

23 L. Perria, *Graphis. Una storia della scrittura greca libraria (secoli IV a.C. – XVI d.C.)*, Vaticano 2011, s. 209.

24 M. Zerdoun, *Materiały pisarskie*, [w:] P. Géhin, *Jak czytać rękopis średniowieczny*, tłum. B. Spieralska, Warszawa 2008, s. 27–30.

25 Zgodnie z terminologią użytą w: tamże, s. 27.

su, znów tworzą wiązkę po dwie kresy. Kresy są położone od brzegu karty kolejno w następujących odległościach: 16 mm, 22 mm, 28 mm, 46 mm, 56 mm, 133 mm, 146 mm, 215 mm, 221 mm. Jak wynika z podanych wymiarów, odległość między kresami w wiązkach wynosi 6 mm, a największa odległość między kresami to aż 69 mm. Na tej podstawie można przypuszczać, że cod. graec. fol. 18 powstał na papierze typu „zachodniego", a nie „wschodniego", gdzie kresy rozmieszczone były znacznie gęściej[26]. Również długość ok. 60 mm, jaką zajmuje 20 żeberek, jest charakterystyczna dla papierów włoskich – miała ona wynosić tyle w 1230 r.[27]

Na dole karty widoczna jest potrójna linia pozioma, która prawdopodobnie również jest pozostałością po brzegu formy. Ponieważ wymiary poszczególnych kart nieznacznie różnią się od siebie, a jak zostanie to przedstawione poniżej, papier w tym rękopisie z pewnością był przycinany[28], wymienione odległości mogą nieznacznie różnić się w zależności od karty. Układ kres nie pasuje do najczęściej spotykanych schematów[29], trudno więc na jego podstawie ocenić pochodzenie papieru. Kresy podwójne lub potrójne występują w papierze arabskim wschodnim[30]. Wydaje się jednak, że pomimo nietypowego układu kres cod. graec. fol. 18 powstał prawdopodobnie na papierze włoskim z wymienionych wyżej powodów, a także ze względu na format, co zostanie omówione poniżej. Dodatkowo układ kres ulegał w papierze europejskim częstym modyfikacjom, a niekiedy kresy mogą być mało lub w ogóle niewidoczne[31].

Wymiary rękopisu to ok. 30,5 × 22,5 cm. Biorąc pod uwagę to, że arkusz złożony jest na pół, wymiary arkusza można oszacować na ok. 305 × 450 mm. Arkusze o takim wymiarze są charakterystyczne dla papieru hiszpańskiego oraz włoskiego[32]. Papier hiszpański zawiera jednak zygzak, którego w cod. graec. fol. 18 nie ma. Wydaje się więc prawdopodobne, że cod. graec. fol. 18 powstał na papierze włoskim z okresu przed wynalezieniem filigranu, nie można jednak stwierdzić tego z całkowitą pewnością[33].

26 Por. Tamże, s. 30.

27 Tamże, s. 30.

28 Por. J. Irigoin, *Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombycin*, „Scriptorium" 1950, t. 4, nr 2, s. 198.

29 Por. M. Zerdoun, dz. cyt., s. 27–28.

30 J. Irigoin, *Papiers orientaux et papiers occidentaux*, s. 46.

31 J. Irigoin, *Les premiers manuscrits grecs*, s. 197–198.

32 J. Irigoin, *Papiers orientaux et papiers occidentaux*, s. 47–48.; M. Zerdoun, dz. cyt., s. 27, 30.; L. Perria, *Una storia della scrittura greca libraria*, s. 210–211.

33 M. Zerdoun, dz. cyt., s. 23; filigran został wynaleziony we Włoszech w latach 80. XIII w., J. Irigoin, *Papiers orientaux et papiers occidentaux*, s. 51.

Kodeks ma oprawę z tekturowych okładek obleczonych papierem z supralibros Königliche Bibliothek zu Berlin używaną od 1822 r.[34], w którą został zapewne oprawiony w I poł. XIX w. wraz z utworzeniem w tej bibliotece kolekcji rękopisów greckich[35]. Exlibris znajdujący się na karcie 1r był używany przez Königliche Bibliothek zu Berlin w latach 1795–1840[36].

Karty i składki, układ tekstu

Tekst ułożony jest w dwóch kolumnach, po 25 linii na kolumnę. Jedynie karta 141 ma 26 linii na kolumnę. Karta 141 napisana jest tą samą ręką, jednak musiała zostać doklejona przypadkowo z zupełnie innego rękopisu zawierającego to samo dzieło. 141r i 141v dosłownie powtarza tekst, który jest później: od 142r kolumna 1, linia 15 do 143r, kolumna 2, linia 4.

Jak wspomniano powyżej, już na podstawie samego badania treści kodeksu można stwierdzić, że kolejność składek jest w nim nieprawidłowa. Karta 1 jest kontynuacją tekstu, który urywa się na 174v. Następnie powinny występować te karty, które obecnie są na początku, aż do karty 140. Rękopis pierwotnie zaczynał się więc od karty 142. Dodatkowo w dwóch miejscach brakuje kart, co zostało przedstawione wcześniej w wykazie treści.

W manuskrypcie w jego pierwotnej kolejności składki były ponumerowane i ta numeracja częściowo się zachowała. Numeracja pojawia się na dole karty na marginesie po jej wewnętrznej stronie. Wykaz poszczególnych składek wraz z ich oznaczeniem znajduje się w dołączonej tabeli. Od karty 1 aż do 128 składki są kwaternionami. Następnie ten układ zostaje zaburzony. Począwszy zaś od karty 142 znajduje się wiele kart doklejonych i trudno jest ocenić, które karty należą do której składki. Poniżej zamieszczona została tabela, która pokazuje, jakie karty należą do jakiej składki wraz z podaniem jej rodzaju oraz oznaczeniem składki w rękopisie, jeśli ono się zachowało (pominięte zostały karty, w przypadku których nie da się ocenić obecnie, do jakiej składki należą):

Składki: 16 × IV(128) + III(134) + 1(135) + III(141) + [...] + III(174)

Numery kart	Rodzaj składki	Oznaczenie składki
1–8	kwaternion	
9–16	kwaternion	θ

34 E. Paunel, *Die Staatsbibliothek zu Berlin. Ihre Geschichte und Organisation während der ersten zwei Jahrhunderte seit ihrer Eröffnung. 1661–1871,* Berlin 1965, Abb. 61.

35 C. de Boor, dz. cyt., s. 14.

36 Por. Wykaz exlibrisów na stronie Staatsbibliothek zu Berlin, [online] https://staatsbibliothek-berlin.de/en/about-the-library/history/library-book-stamps/illustrations [dostęp 27.08.2026].

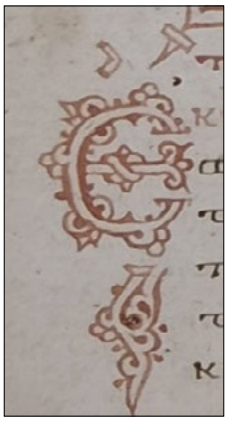
Numery kart	Rodzaj składki	Oznaczenie składki
17–24	kwaternion	ι
25–32	kwaternion	ια
33–40	kwaternion	ιβ
41–48	kwaternion	ιγ
49–56	kwaternion	ιδ
57–64	kwaternion	ιε
65–72	kwaternion	ιϛτ
73–80	kwaternion	ιζ
81–88	kwaternion	ιη
89–96	kwaternion	ιθ
97–104	kwaternion	κ
105–112	kwaternion	κα
113–120	kwaternion	κβ
121–128	kwaternion	κγ
129–134	ternion	
135	Karta doklejona osobno	
136–141	ternion	
169–174	ternion	

W rękopisie użyto atramentu ciemnobrązowego i jasnobrązowego. Tekst główny zapisano atramentem ciemnobrązowym, natomiast jasnobrązowego użyto do wyróżnienia początków rozdziałów oraz wykonania dekoracji nagłówkowej w postaci prostokątnych winiet. Ich wewnętrzne pole, ujęte prostą bordiurą i wypełnione ciemnym tłem barwy owego jasnobrązowego atramentu, zdobi stylizowany ornament roślinny utworzony z przeplatających się regularnie pędów i palmet (7r):

Dodatkowo jasnobrązowym atramentem zapisane są inicjały pojawiające się na każdej stronie raz, dwa lub trzy razy. Niektóre są pozbawione ozdób,

inne są ozdobne, jak inicjał na karcie 50v, utworzony z dość cienkich, zwijających się i przeplatających form zbliżonych do pędów roślinnych[37]:

Pochodzenie cod. graec. fol. 18

Carl de Boor w swoim katalogu sugeruje, że prawdopodobnie kodeks ten został przywieziony przez Friedricha W.E. von Knobelsdorffa z Konstantynopola. Nie jest to jednak pewna informacja i niemiecki uczony sam we wstępie do swojego katalogu dodaje, iż do Biblioteki Berlińskiej trafiły także rękopisy z różnych obszarów, przywożone przypadkowo przez podróżników[38]. Dlatego też należy uznać, że nie mamy żadnej wiarygodnej informacji o tym, skąd pochodzi cod. graec. fol. 18.

Porównanie pisma badanego rękopisu z wyróżnianymi w literaturze stylami wskazuje na jego bliskie podobieństwo do rękopisów italogreckich, zwłaszcza do tzw. stylu z Reggio[39]. W dalszej części tej sekcji przedstawię porównanie charakterystycznych cech tego stylu z omawianym kodeksem.

Określenie „styl z Reggio" dotyczy charakterystycznego, dość jednolitego pisma, które używane było w Kalabrii w Italii oraz północno-wschodniej Sycylii w okresie od roku 1118 do 1239/40, a nawet do początku XIV w.[40] Paul Canart oraz Julien Leroy stworzyli na podstawie czterech rękopisów napisanych w tym stylu wykaz najczęściej spotykanych form pojedynczych li-

37 Warto zwrócić uwagę na podobieństwo ornamentu tego inicjału do jednego z rękopisów napisanych tzw. stylem z Reggio, Vat. gr. 2017, f. 25r, v. P. Canart, J. Leroy, dz. cyt., s. 261.

38 C. de Boor, dz. cyt., s. 14.

39 Por. P. Canart, J. Leroy, dz. cyt., s. 241–261.

40 Tamże, s. 241–243.

ter oraz ligatur wraz ze szczegółowym opisem[41]. Opierając się na stworzonej przez nich charakterystyce można dokonać porównania pisma cod. graec. fol. 18 ze stylem z Reggio. Porównanie to wykazało, że niemal wszystkie formy liter oraz ligatury dominują również w cod. graec. fol. 18. Jedyne wyjątki są następujące:

- Pierwsza, minuskułowa, spośród czterech form litery dzeta, przypominająca cyfrę 3[42], nie pojawia się w badanym rękopisie. Pozostałe formy litery dzeta występują w cod. graec. fol. 18.
- Nie odnalazłam w cod. graec. fol. 18 ligatur αζ, μφ, υρ w takiej formie jak te w stylu z Reggio.
- Ligatury λθ i λφ w cod. graec. fol. 18 mają podobny kształt, lecz nie są identyczne.
- Pozostałe ligatury, umieszczone w tabeli powyżej, są identyczne jak te w stylu z Reggio.
- Nie odnalazłam abrewiacji oznaczającej καί w formie litery ϛ. Zamiast tego w manuskrypcie jako skrót καί pojawia się κ z doklejoną ukośną kreską na dole po prawej stronie oraz ukośną kreską nad literą. Abrewiacja καί w takiej formie pojawia się jednak w rękopisie napisanym w stylu z Reggio datowanym na 1280 r.: *Messan. graec.* 86, f. 1r[43]. Taka abrewiacja występuje też jednak również w innych stylach i stosowana była w różnych stuleciach[44].

Wiele południowoitalskich manuskryptów posiada również podobną ornamentację co cod. graec. fol. 18. Może to stanowić dodatkową wskazówkę dotyczącą pochodzenia tego rękopisu. Jako przykład można podać Messan. gr. 86 fol. (1r), który posiada nad tekstem ornamentację w formie winiety nagłówkowej. Kodeks ten pochodzi z 1280 r. i napisany został stylem pokrewnym stylowi z Reggio lub wywodzącym się z niego[45].

Dodatkowo, jeśli weźmiemy pod uwagę również kryteria kodykologiczne, zwiększa się prawdopodobieństwo, że cod. graec. fol. 18 pochodzi z Italii. Rękopis ten powstał na papierze o wymiarach charakterystycznych dla papierów

41 Tamże, s. 244–248.

42 Por. „celle-ci évoque le chiffre 3", P. Canart, J. Leroy, dz. cyt., s. 246.

43 O datacji tego rękopisu, P. Canart, J. Leroy, dz. cyt., s. 257.

44 Na przykład w rękopisie Vat. gr. 14, fol. 63r, por., D. Arnesano, E. Sciarra, „Libri e testi di scuola in Terra d'Otranto", [w:] *Libri di scuola e pratiche didattiche dall'Antichità al Rinascimento. Atti del Convegno internazionale di studi, Cassino, 7–10 maggio 2008*, red. L. Del Corso, O. Pecere, t. 2, Cassino 2010, Tav. 14a; taka abrewiacja pojawia się też w kodeksie Rom. Vall. E 37 (71) datowanym na 1317 r., co do którego uważa się, że pochodzi z Południowej Italii, por. H. Hunger, dz. cyt., nr 557, s. 201–202.

45 P. Canart, J. Leroy, dz. cyt., s. 257–259.

włoskich. Dodatkowo użyty został atrament ciemnobrązowy i jasnobrązowy, które są częstymi kolorami wśród manuskryptów w stylu z Reggio[46]. Warto wspomnieć również o innym dobrze przebadanym italogreckim piśmie, mianowicie o stylach z Otranto[47]. Nie był to jednolity typ pisma, lecz przybierał różne formy w poszczególnych dziesięcioleciach od końca XI do początku XIV w. Analiza wybranych rękopisów z Otranto pokazuje, że istnieje podobieństwo cod. graec. fol. 18 również do nich, co dodatkowo potwierdza, że prawdopodobnie kodeks ten powstał w Italii.

Trudno ustalić precyzyjnie czas powstania cod. graec. fol. 18, jednak z dużym prawdopodobieństwem należy go datować na XIII w. Można tutaj zastosować dwa kryteria. Pierwszym jest podobieństwo do stylu z Reggio, który był używany głównie w XII i XIII w. Drugim jest fakt, że kodeks ten prawdopodobnie powstał na papierze, który był używany w Italii do produkcji manuskryptów począwszy od XIII w.[48], a brak filigranu i inne wspomniane wyżej cechy mogą wskazywać na okres przed latami 80. XIII w. Być może szczegółowe porównanie z innymi stylami i z istniejącymi rękopisami italskimi z tego okresu o ustalonym pochodzeniu pozwoliłoby na uzyskanie bardziej precyzyjnego miejsca i daty jego powstania. To jednak wymagałoby kwerendy we włoskich bibliotekach, ponieważ tylko wybrane manuskrypty są dostępne w formie zdigitalizowanej.

Podsumowanie

Artykuł wykazał, że cod. graec. fol. 18 prawdopodobnie powstał w XIII w. w Italii, na co wskazuje zarówno kryterium paleograficzne, jak i kodykologiczne. Na szczególną uwagę zasługuje zawartość rękopisu, obejmująca utwory przypisywane autorowi określanemu w literaturze jako Ephraem Syrus Graecus oraz Christoforowi, patriarsze Aleksandrii, które to teksty nie doczekały się nowoczesnych edycji krytycznych. Gdyby prowadzone były prace nad nowymi wydaniami dzieł tych autorów, cod. graec. fol. 18 z pewnością powinien zostać w nich uwzględniony.

Italskie pochodzenie kodeksu dowodzi, że nie należy za każdym razem zakładać, iż greckie manuskrypty zgromadzone w XIX w. w Bibliotece Berliń-

46 Tamże, s. 251.

47 Por. A. Jacob, *Les écritures de Terre d'Otrante*, p. 269–281; o innych stylach italogreckich, patrz także G. Rossetto, *Books and Scribes on the Move: Italo-Greek Hands in the Library of Saint Catherine's Monastery (Sinai)*, [w:] *Die griechische Gelehrsamkeit in Süditalien. Manuskripte, Texte und Wissenstransfer im 10.–13. Jahrhundert*, red. Ch. Brockmann, A. Musino, S. Valente, E. Wöckener-Gade, Vandenhoeck & Ruprecht 2025, s. 271–298.

48 J. Irigoin, *Papiers orientaux et papiers occidentaux*, s. 48.

skiej pochodziły z kolekcji Knobelsdorffa, w sytuacji, gdy nie jest jasne, jak stały się częścią kolekcji. Jak zaznacza sam C. de Boor, rękopisy te trafiały do Biblioteki Berlińskiej również zupełnie przypadkowo z różnych regionów. Dla ustalenia tego, gdzie powstał dany kodeks, należy więc za każdym razem przeprowadzić jego szczegółowe badanie.

Analiza cod. graec. fol. 18 może stanowić przykład prac, które powinny zostać przeprowadzone nad rękopisami greckimi z „Berlinki" przechowywanymi w Bibliotece Jagiellońskiej. Umożliwiłoby to stworzenie współczesnego katalogu tego zbioru, uwzględniającego aktualną wiedzę z zakresu paleografii i kodykologii. Badanie cod. graec. fol. 18 pokazuje, że dla ustalenia datacji i pochodzenia kodeksu nie jest wystarczający jego pobieżny ogląd, lecz bardzo wnikliwe badania komparatystyczne w dwóch aspektach: paleograficznym i kodykologicznym. W tej pierwszej kategorii należy stworzyć szczegółowy katalog kształtów wszystkich liter, ligatur i abrewiacji, a następnie porównać go z istniejącymi stylami pisma charakterystycznymi dla określonych okresów i rejonów powstawania rękopisów greckich. Niekiedy może się okazać możliwe odnalezienie konkretnego skryby lub skryptorium, z którego pochodzi manuskrypt. W aspekcie kodykologicznym należy zaś zbadać między innymi materiał, z którego został wykonany kodeks i porównać jego charakterystykę z wiedzą dotyczącą stosowania tego materiału tam, gdzie tworzono greckie kodeksy. W przypadku cod. graec. fol. 18 tym materiałem jest papier. Wiele rękopisów greckich z „Berlinki" to jednak kodeksy pergaminowe, a w przypadku tego materiału również istnieją pewne reguły mogące wskazywać na jego pochodzenie jak na przykład wykorzystane systemy liniowania[49].

Przechowywana w Bibliotece Jagiellońskiej Kolekcja Berlińska liczy 161 manuskryptów greckich[50]. Niemiecki katalog C. de Boora z końca XIX w. nie jest zgodny z aktualną wiedzą, jak również nie wszystkie rękopisy wymienione w tym katalogu są obecnie przechowywane w Bibliotece Jagiellońskiej. Dodatkowo instytucja ta posiada również kodeksy pochodzące z Berlina, które nie figurują w katalogu C. de Boora. Zmienił się również stan manuskryptów, gdyż niektóre z nich uległy częściowemu zniszczeniu. Dopiero szczegółowe

49 J. Leroy, *La description codicologique des manuscrits grecs de parchemin*, [w:] *La Paléographie grecque et byzantine (Colloque internation du CNRS, Paris, 21–25 octobre 1974)*, Colloques Internationaux du C.N.R.S. 559, Paris 1977, s. 30–39.

50 K. Kołakowska, L. Łesyk, dz. cyt., s. 130; M. Jaglarz, K. Jaśtal, *Bestände der ehemaligen Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin in der Jagiellonen-Bibliothek: Geschichte und Struktur*, [w:] *Bestände der ehemaligen Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin in der Jagiellonen-Bibliothek: Forschungsstand und – perspektiven*, red. M. Jaglarz, K. Jaśtal, Berlin 2018, Geschichte – Erinnerung – Politik. Studies in History, Memory and Politics, t. 23, s. 23.

badania nad rękopisami z Kolekcji Berlińskiej i ich opublikowanie pozwolą na pełniejsze poznanie tego zbioru, w tym pochodzenia, datacji i stanu zachowania rękopisów. Mam więc nadzieję, że zrealizowany przez mnie projekt badawczy zachęci innych naukowców do zainteresowania Kolekcją Berlińską.

Bibliografia

Źródła

Christophorus Alexandrinus: *Patrologia Graeca*, t. 100, kol. 1215–1232.

Ephraem Syrus: *Toy en agiois patros emon ephraim toy syroy ta eyriskomena panta = Sancti patris nostri Ephraem Syri Opera omnia : quae exstant Graece, Syriace, Latine, in sex tomos distributa: ad Mss. Codices Vaticanos aliosque castigata, multis aucta, nova interpretatione, praesationibus, notis variantibus Lectionibus illustrata: tomus primus graece, et latine*, ed. J. Assemani, Romae 1732–1746.

Opracowania

Arnesano D., Sciarra E., „Libri e testi di scuola in Terra d'Otranto", [w:] *Libri di scuola e pratiche didattiche dall'Antichità al Rinascimento. Atti del Convegno internazionale di studi, Cassino, 7–10 maggio 2008*, red. L. Del Corso, O. Pecere, t. 2, Cassino 2010, s. 425–473.

de Boor C., *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Verzeichniss der griechischen Handschriften, t. 11, Berlin 1897.

Brock S., *Ephrem Syrus Graecus*, [w:] *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, red. O. Nicholson, Oxford 2018, s. 544.

Canart P., Leroy J., *Les manuscrits en style de Reggio. Étude paléographique et codicologique*, [w:] *La Paléographie grecque et byzantine (Colloque international du CNRS, Paris, 21-25 octobre 1974)*, Colloques Internationaux du C.N.R.S. 559, Paris 1977, s. 241–261.

Geerard M. (red.), *Clavis Patrum Graecorum*, t. 2, Turnhout 1974.

Hemmerdinger-Iliadou D., *Éphrem Grec*, [w:] *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique: doctrine et histoire*, t. 4, red. M. Viller, F. Cavallera, J. de Guibert, Paris 1960, s. 800–815.

Hunger H., *Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600*, Teil 3: *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*, t. b: *Paläographische Charakteristika*, Wien 1997.

Clemens R., Graham T., *Introduction to Manuscript Studies*, Ithaca – London 2007.

Irigoin J., *Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombycin*, „Scriptorium" 1950, t. 4, nr 2, s. 194–204.

Irigoin J., *Papiers orientaux et papiers occidentaux*, [w:] *La Paléographie grecque et byzantine (Colloque internation du CNRS, Paris, 21-25 octobre 1974)*, Colloques Internationaux du C.N.R.S. 559, Paris 1977, s. 45–53.

Jacob A., *Les écritures de Terre d'Otrante*, [w:] *La Paléographie grecque et byzantine (Colloque internation du CNRS, Paris, 21–25 octobre 1974)*, Colloques Internationaux du C.N.R.S. 559, Paris 1977, s. 269–281.

Jaglarz M., Jaśtal K., *Bestände der ehemaligen Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin in der Jagiellonen-Bibliothek: Geschichte und Struktur*, [w:] *Bestände der ehemaligen Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin in der Jagiellonen-Bibliothek: Forschungsstand und – perspektiven*, red. M. Jaglarz, K. Jaśtal, Geschichte – Erinnerung – Politik. Studies in History, Memory and Politics, t. 23, Berlin 2018, s. 15–30.

Kołakowska K., Łesyk L., *Współczesne badania nad manuskryptami greckimi Krakowa źródłem nowych rezultatów badawczych*, „Roczniki Humanistyczne" 2018, t. 66, z. 3, s. 127–146.

Kołakowska K., *Greek Manuscripts from the former Prussian State Library in Berlin: Preservation and Research Problems (selected examples)*, [w:] *Bestände der ehemaligen Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin in der Jagiellonen-Bibliothek: Forschungsstand und – perspektiven*, red. M. Jaglarz, K. Jaśtal, Geschichte – Erinnerung – Politik. Studies in History, Memory and Politics, t. 23, Berlin 2018, s. 53–61.

Lechowski P., *Biblioteka Jagiellońska – historia i współczesność*, „Forum Bibliotek Medycznych" 2013, r. 6, nr 2, 12, s. 392–409.

Lechowski P., *Sporna Berlinka. Kontrowersje wokół zbiorów byłej Pruskiej Biblioteki Państwowej przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie*, „Biuletyn EBIB" 2008, t. 8 (99), s. 1–5, [online] https://www.ebib.pl/2008/99/a.php?lechowski [dostęp 31.08.2026].

Leroy J., *La description codicologique des manuscrits grecs de parchemin*, [w:] *La Paléographie grecque et byzantine (Colloque international du CNRS, Paris, 21–25 octobre 1974)*, Colloques Internationaux du C.N.R.S. 559, Paris 1977, s. 27–44.

Palmer A., *Ephrem of Nisibis*, [w:] *The Wiley Blackwell Companion to Patristics*, ed. K. Parry, Chichester 2015, s. 126–140.

Parpulov G., *A Twelfth-Century Style of Greek Calligraphy*, [w:] *Le livre manuscrit grec: écritures, matériaux, histoire. Actes du IXe Colloque international de Paléographie grecque, Paris, 10–15 septembre 2018*, éd. par Marie Cronier et Brigitte Mondrain, Paris 2020, s. 181–196.

Paunel E., *Die Staatsbibliothek zu Berlin. Ihre Geschichte und Organisation während der ersten zwei Jahrhunderte seit ihrer Eröffnung. 1661–1871,* Berlin 1965.

Perria L., *Graphis. Una storia della scrittura greca libraria (secoli IV a.C. – XVI d.C.)*, Vaticano 2011.

Rossetto G., *Books and Scribes on the Move: Italo-Greek Hands in the Library of Saint Catherine's Monastery (Sinai)*, [w:] *Die griechische Gelehrsamkeit in Süditalien. Manuskripte, Texte und Wissenstransfer im 10.–13. Jahrhundert*, red. Ch. Brockmann, A. Musino, S. Valente, E. Wöckener-Gade, Vandenhoeck & Ruprecht 2025.

Schochow W., *Die Preußische Staatsbibliothek und Polen seit dem Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Die Beziehungen der Berliner Staatsbibliothek nach Polen. Reflexionen zur Zeit – und Bestandsgeschichte*, red. A. Jammers, Wiesbaden 1997, s. 110–139.

Taylor D.G.K., *St. Ephraim's Influence on the Greeks*, „Hugoye: Journal of Syriac Studies" 1998, t. 1, nr 2, s. 185–196.

Zerdoun M., *Rozdział 1: Materiały pisarskie*, [w:] P. Géhin, *Jak czytać rękopis średniowieczny*, tłum. B. Spieralska, Warszawa 2008, s. 17–48.

Wykaz exlibrisów na stronie Staatsbibliothek zu Berlin, [online] https://staatsbibliothek-berlin.de/en/about-the-library/history/library-book-stamps/illustrations [dostęp 27.08.2026].